

niz
nezgodnih
pitanja
—završna
faza
radničkog
samo—
—upravljanja
u jugoslaviji

krešimir
zovak

Uvod

Tko predstavlja
"radne ljude"?

Fragmentiranost
jugoslavenskog društva

Tržišne reforme
i ograničavanje
svejugoslavenskog tržišta

Eskalacija štrajkova:
treba li radnicima
samoupravljanje?

Samoupravna frazeologija
i antisocijalistička politika

Zaključak

O autoru

05

12

16

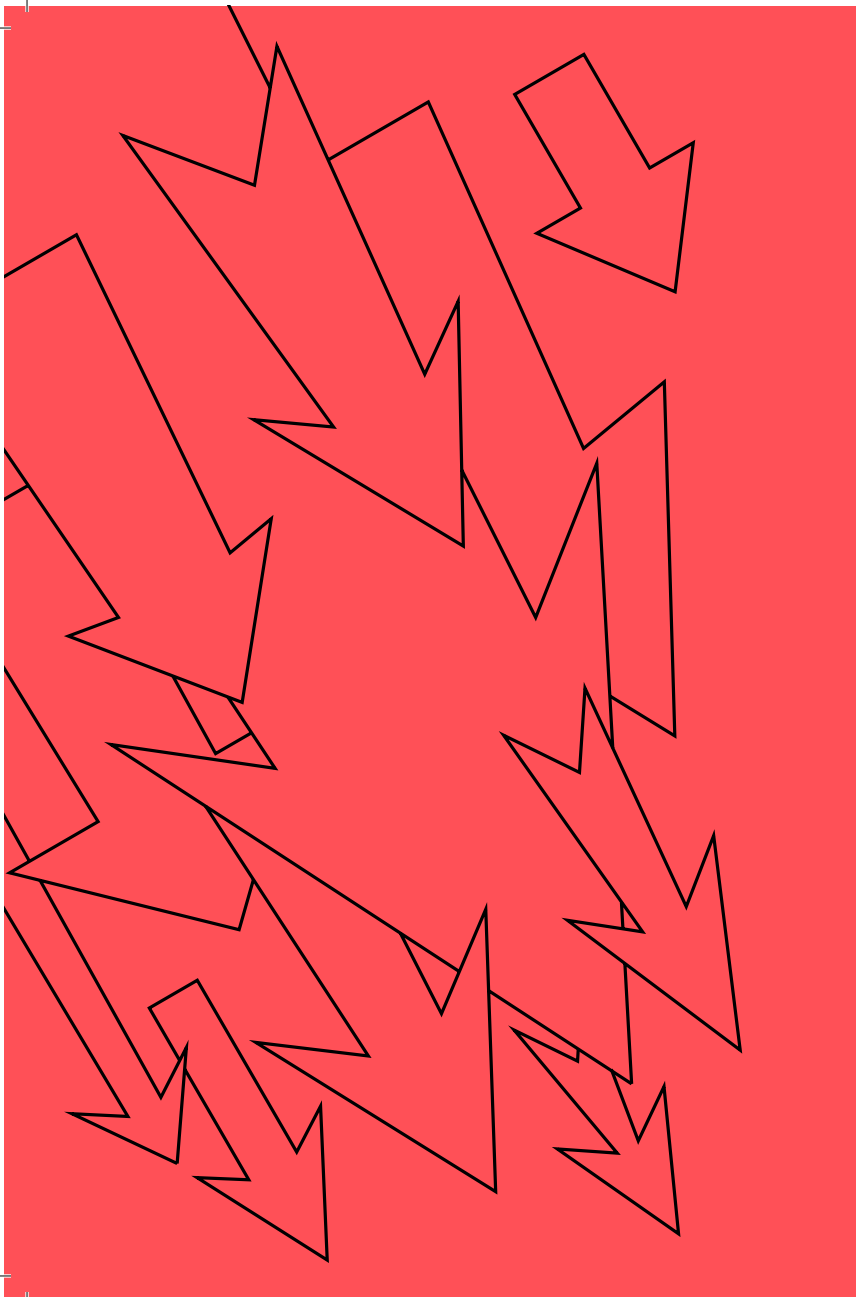
29

35

39

46

50

Uvod

Kako je u svega petnaestak godina socijalistička Jugoslavija uspjela prijeći put od usvajanja "prvog radničkog ustava u historiji ljudskog društva"¹ do formalnog razvlaštenja radničke klase koje su proveli tada još uvijek vladajući komunisti? Ustavom iz 1974. i Zakonom o udruženom radu usvojenom dvije godine kasnije, "stara" parola 'Tvornice radnicima', dopunjena je parolom 'sav dohodak radnicima'.² Samo desetljeće i pol kasnije, radnici će ostati i bez tvornica i bez "dohotka". Još paradoksalnije, razvlaštenje radnika dogodit će se bez prevelike "bure" — sistem "vladavine radničke klase", u koji su se svi bezrezervno zaklinjali i koji je smatran najvećim doprinosom socijalističkoj teoriji i praksi koji su dali jugoslavenski komunisti, bit će potihno sahranjen. Ne da se političari i intelektualci iz redova Partije neće suprotstaviti ukidanju radničkog samoupravljanja, već će upravo oni odigrati ulogu njegovog grobara. Kako su konstatali Cvek, Ivčić i Račić, "u trenutku raspada SKJ i raspisivanja parlamentarnih izbora u Hrvatskoj, nastavak ubrzane tranzicije (tj. provođenje ekonomskih reformi) uopće nije političko pitanje".³

Ovaj rad pokušaj je rekonstrukcije političko-ideološkog terena na kojem potkraj 1980-ih započinje

- 1 <http://www.yugopapir.com/2019/02/21-februar-1974-proglasen-novi-ustav.html>
- 2 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije — glavni procesi (1918–1985)* (Zagreb: Školska knjiga, 1985), 446.
- 3 Sven Cvek, Snježana Ivčić, Jasna Račić, *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.–1991.* (Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, 2019), 155.

proces restauracije kapitalizma u Jugoslaviji. Drugim riječima, cilj nije pokazati kako je samoupravljanje *zapravo* funkcioniralo u svojim posljednjim godinama, već kako i zašto je bio moguć relativno “gladak” početak tranzicije, odnosno zašto ukidanje društvenog vlasništva⁴ nije izazvalo ozbiljnije otpore. Ako navedene opaske

- 4 Do koje je mjere nezgodno ponuditi preciznu definiciju društvenog vlasništva u jugoslavenskom kontekstu, najbolje će posvjedočiti sljedeći citat jednog od najistaknutijih aktera u polemikama o (ne)poželjnosti društvenog vlasništva u 1980-im godinama Branka Horvata: “Vjerojatno ni o kojem pravnom ili ekonomskom pojmu ne postoji veća zbrka no što je to slučaj s društvenim vlasništvom. Upotrebljavajući udžbeničke pravne pojmove, za društveno vlasništvo može se ‘dokazati’ svašta. Budući da ne pripada privatnoj sferi, radi se — tumače neki — o kategoriji javnog prava. Ali, budući da je država isključena, mora da je ipak privatno-pravna kategorija. Vlasništvo znači isključivanje drugih osoba. A društveno vlasništvo nikoga ne isključuje. Prema tome to i nije vlasništvo. Proizlazi da je društvena stvar svačija i ničija” (Branko Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, Zagreb: Globus, 1989, 26). Kako bi donekle razbistrio situaciju, Horvat je posegnuo za usporedbom s vlasništvom kapitalističke korporacije: “Ona ugovara dugove u svoje ime, a ne u njihovo [tj. ne u ime dioničara, op.a.] i odgovara za njih svojom imovinom. Ista pravna teorija vrijedi i za jugoslavensko poduzeće. Ono je pravna osoba različita od svojih ‘dioničara’ i ugovara obaveze u svoje, a ne u njihovo ime. Samo što jugoslavensko poduzeće ima više dioničara nego američka korporacija i osim toga svi oni imaju jednak broj dionica. Naime, u svakom jugoslavenskom poduzeću dioničari su svi jugoslavenski građani. Na taj je način samoupravno poduzeće generalizirana korporacija” (*ibid.* 28). To je značilo da samoupravna poduzeća nisu mogla prisvajati dohodak od imovine koji je pripadao društvu, već samo od vlastitog rada. U tome bi bio sukus (jugoslavenske) ideje društvenog vlasništva: “Svaki član društva izvlači ekonomsku korist isključivo iz svojega rada, a ne iz vlasništva” (Cvek, Ivčić, Račić, *Borovo u štrajku*, 189).

o ulozi komunističkih elita u restauraciji kapitalizma i države, teza o "tihoj" sahrani samoupravljanja mogla bi se učiniti pretjeranom, uzmu li se u obzir snažni socijalni potresi koji su Jugoslaviju pogodili u posljednjim godinama njezina postojanja. Svatko iole upoznat s terminalnom fazom jugoslavenskog socijalizma zna da je ona obilježena vrhuncem društvenih sukoba koji su se odvijali po različitim linijama podjele. Kako su pokazali različiti istraživači,⁵ Jugoslavija je bila poprište vjerojatno najvećeg vala radničkog nezadovoljstva u Europi u drugoj polovici 1980-ih godina, što se manifestiralo ogromnim brojem štrajkova. "Nikad u Jugoslaviji štrajkovi nisu bili masovniji, duže trajali, oštrina izrazito političkog sukoba veća[...]"⁶, zapisao je Neca Jovanov, pionir istraživanja štrajkova u socijalističkoj Jugoslaviji.⁷ Međutim, kako

5 Primjerice, vidi: Neca Jovanov, *Sukobi (Protagonisti latentnih i otvorenih društvenih konflikata)* (Nikšić: NIO "Univerzitetna riječ", 1989); Jake Löwinger, *Economic reform and the "double movement" in Yugoslavia: an analysis of labour unrest and ethno-nationalism in the 1980s*, doktorska disertacija (Johns Hopkins University, 2009); Cvek, Ivčić, Račić, *Borovo u štrajku*.

6 Jovanov, *Sukobi*, 44.

7 Kako je već samo postojanje štrajkova u socijalističkoj zemlji predstavljalo neugodnu činjenicu koja nagrizala legitimitet sustava, njihovo istraživanje bilo je na rubu subverzije pa se posezalo za jezičnim vratolomijama: "Zanimljivo je da je u sačuvanim dokumentima prvi štrajk [u socijalističkoj Jugoslaviji] nazvan štrajkom, dok su kasniji štrajkovi nazvani obustavama rada. Posle 1964. godine govorimo isključivo o obustavama rada. Kasnije imamo čitavu paletu nijansi kojima se označava štrajk (obustava rada, protestni prekid rada, konfliktna situacija, iznuđeni zbor radnika). Kod obustava rada reč je, navodno, o kvalitativno drukčijim odnosima. Nazivati obustavu rada štrajkom predstavljalo bi opasnost identifikacije štrajkova kod nas sa štrajkovima u kapitalističkim zemljama [...]" (Lidija Mohar, "Štrajk i nemoć radnika.

ćemo nastojati pokazati, radnički protesti imali su malo veze s ugrožavanjem i uništenjem društvenog vlasništva kao jednog od temeljnih stupova jugoslavenskog tipa socijalizma. Uzrok rastuće radničke mobilizacije i militantnosti manje je bio u osjećaju da im vlast koju su navodno imali curi iz ruku, a više u činjenici da sustav radničkog samoupravljanja nije nudio adekvatne mehanizme zaštite njihovih materijalnih interesa u kontekstu teške ekonomske krize i oštih mjera štednje koje su obilježile čitavo posljednje desetljeće postojanja zemlje.⁸

Drugim riječima, hipoteza od koje ovdje krećemo je ta da je jugoslavenski samoupravni projekt doživio svoj ideološki bankrot puno prije nego li je Savez komunista Jugoslavije izgubio vlast. O tome ne svjedoči samo niz reformi koje su se dogodile pod paskom posljednje dvije savezne vlade koje su predvodili nominalni komunisti, već i šira političko-ideološka klima u kojoj su te reforme donošene. Ako se Branka Mikulića i Antu Markovića — posljednju dvojicu predsjednika savezne vlade — izlagalo kritikama, onda je to najčešće bilo s pozicija da njihove reforme nisu dovoljno oštre i dalekosežne, ili pak s ciničnih nacionalističkih pozicija, ali rijetko kada u ime očuvanja "radničke vlasti" i s ciljem očuvanja temelja socijalističkog sistema. Iz toga proizlazi i potreba za preispitivanjem odnosa između posljednjih godina jugoslavenskog socijalizma i onoga što će uslijediti nakon raspada federacije i promjene vlasti početkom 1990-ih.

Pokušaj sinteze rezultata istraživanja o štrajkovima", u: *Sociološki pregled*, Vol. XXI, No. 3, 1987, 12).

- 8 Jovanov ukazuje na to da je radnički otpor manje išao u smjeru afirmacije samoupravnih prava, a češće se artikulirao u "raznovrsni[m] oblici[ma] apsentizma [...] od radnih obaveza i samoupravnog i društveno-političkog angažovanja" (*Sukobi*, 46).

Dominantne ideje o smjeru poželjnih reformi u godinama prije raspada zemlje sugeriraju da lom koji se dogodio formalnim okončanjem socijalističkog poretka prikriva duži evolucijski proces restauracije kapitalizma. Kada fokus stavimo na proučavanje ideja koje su dominirale u raspravama o (nužnoj) reformi socioekonomskog sustava u kriznoj zadnjoj dekadi jugoslavenskog socijalizma, linije kontinuiteta između 1980-ih i 1990-ih godina postaju znatno izraženije. Konkretno govoreći, smatram da su ključni uvjeti za ukidanje društvenog vlasništva i radničkog samoupravljanja ostvareni prije kraja 1980-ih godina, odnosno da je sudbina jugoslavenskog socijalizma — ne nužno i jugoslavenske federacije — zapečaćena i prije nego li je vlast iskliznula iz ruku komunista.

Dakako, sva ova događanja imaju svoj širi međunarodni kontekst. Duboka kriza legitimiteta u koju su upali socijalistički režimi tijekom 1980-ih nije mogla zaobići niti socijalističku Jugoslaviju. Njezina stabilnost bila je dodatno pogođena okončanjem Hladnog rata i gubitkom strateške važnosti koju je imala na razmeđu dvaju blokova.⁹ Usprkos nesumnjivo presudnom utjecaju ovih faktora u genezi jugoslavenske krize koja će dovesti do raspada zemlje, ta se događanja ne mogu razumjeti bez uzimanja u obzir fundamentalnih specifičnosti jugoslavenskog političkog i ekonomskog sistema koji je uvjetovao nešto drugačiji karakter društvenih sukoba nego li je to bio slučaj u ostatku socijalističke Europe.

Na pitanje zašto je sustav radničkog samoupravljanja odbačen preko noći ponudit ćemo dva komplementarna odgovora koji u obzir uzimaju specifičnu ulogu koju

9 Susan Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War* (Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1995), 25–29.

su u tom procesu odigrali intelektualci s jedne strane, te radništvo s druge strane. Što se tiče (partijskih) intelektualaca i političara, čini se da se tijekom 1980-ih dogodio odlučujući zaokret koji je značio manje ili više potpuno odbacivanje samoupravne ideologije, koja se počinje tretirati kao integralni dio uzroka koji su doveli do dugogodišnje ekonomske krize. S druge strane, zbog niza objektivno uvjetovanih podjela, radnici nisu imali niti dovoljnu razinu jedinstva niti organizacijske kapacitete da se suprotstave reformskom valu s kraja 1980-ih. Nadalje, upitno je koliko su uopće mogli biti zainteresirani za očuvanje samoupravnog sistema nakon što se taj pokazao krajnje jalovim u pogledu zaštite njihovih interesa u kriznim vremenima.

Postojala je duga povijest interpretacija prema kojima je radničko samoupravljanje glavna prepreka racionalnom upravljanju ekonomijom. Sustav je navodno davao preveliku moć radnicima, što je imalo negativne posljedice pri donošenju investicijskih odluka. Ne samo da je to rezultiralo suboptimalnim razvojem, već je proizvodilo i sve veću nezaposlenost. Naime, radnici su odabirali povećanje vlastitih plaća umjesto investiranja u nova zapošljavanja. Pored toga, navodno je i problem inflacije, koji će eskalirati u 1980-im godinama, također bio posljedica nezasićene želje za većim plaćama koje nisu imale realnog pokrića. Radnike se navodno nije moglo drugačije disciplinirati nego li ukidanjem samoupravljanja, odnosno davanjem punih vlasničkih prava privatnim vlasnicima, koji će orijentacijom ka maksimizaciji profita donijeti i prijetnju gubitka posla za radnike i na taj način uspostaviti disciplinu.¹⁰

10 Susan Woodward, *Socialist unemployment, The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990* (Princeton: Princeton University Press, 1995), 4–5.

Iako je Susan Woodward pokazala da ovi argumenti stoje na empirijski klimavim nogama — od 1978. nadalje realne plaće su kontinuirano padale, iako je nezaposlenost neprekidno rasla — narativ kojim se moglo opravdati razvlaštenje radničke klase bio je spreman davno prije nego li je došlo do njegove operacionalizacije. Kako je samoupravljanje bilo temeljni legitimacijski stup socijalističke Jugoslavije — onaj krunski dokaz da je naš sistem bolji i od onoga na Zapadu i onoga na Istoku — bila je potrebna dugogodišnja kriza 1980-ih da bi se vjera u taj mit dovoljno uzdrmala i tako otvorio put ovim rješenjima.¹¹

11 *Woodward, Socialist unemployment, 13, 216, 260.*

Tko predstavlja "radne ljude"?

Prije nego se upustimo u detaljnije raščlanjivanje konteksta u kojemu je radničko samoupravljanje doživjelo svoj kraj, potrebno je kratko se osvrnuti na osnovne elemente izuzetno kompleksnog sustava političkog predstavljanja u socijalističkoj Jugoslaviji, s naglaskom na poziciju koju je u tom sustavu zauzimala radnička klasa. Kako ćemo vidjeti, sami mehanizmi političke reprezentacije bili su konstituirani na način koji je kumovao jačanju centrifugalnih sila i slabljenju kapaciteta za artikulaciju širih klasnih interesa.

Kako je tumačio politolog Jovan Mirić početkom 1980-ih godina, Jugoslavija je prema Ustavu iz 1974. godine bila definirana dvojako. Ona je istovremeno bila "zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti i njihovih socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina", kao i "samoupravna i demokratska zajednica radnih ljudi i građana".¹² Usprkos ovakvome određenju, sustav je funkcionirao tako da je političku moć i utjecaj davao republikama i pokrajinama koje su pregovarale i dogovarale se o bitnim pitanjima i pri tome imale pravo veta. Paritetno odlučivanje republika i pokrajina išlo je uz "sistemsku eliminaciju mogućnosti političkog predstavljanja politički slobodnih i načelno jednakih građana Jugoslavije".¹³ Drugim riječima, "radni ljudi i građani"

12 *Jovan Mirić, Sistem i kriza: prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1984), 87.

13 *Ibid.*, 88.

imali su izuzetno skućenu mogućnost za artikulaciju svojih interesa mimo svojih republičko-pokrajinskih predstavnika. "Nitko u Skupštini SFRJ ne predstavlja građane Jugoslavije, kao građane, kao ravnopravna politička bića zajednice, bez obzira na sva njihova druga posebna određenja".¹⁴ Drugim riječima, "građaninu kao građaninu institucionalno-politički nije omogućeno da u demokratskoj proceduri, izvan paritetne, ključno-nacionalne reprezentacije, iskazuje, štiti i ostvaruje neke svoje interese. *Nije mu to omogućeno kao građaninu države SFRJ* [kurziv J. M.]".¹⁵ Izbor u oba vijeća Skupštine SFRJ — Savezno vijeće i Vijeće republika i pokrajina — nije bio izravan, već se vršio preko republičke razine vlasti.¹⁶ Može se zaključiti da je jugoslavenski politički sistem, barem ako gledamo njegovu fazu nakon 1974. godine, prednost davao jednakosti republika u odnosu na jednakost građana.

Za jednu socijalističku zajednicu, još je neobičnije to da na federalnoj razini nije postojao niti izravan oblik reprezentacije radničke klase. Naime, SFRJ je imala trostruki oblik političkog predstavljanja. Primjerice, na razini općina to je značilo sljedeće: svi građani predstavljeni su u Vijećima mjesnih zajednica, "radni ljudi su predstavljeni u Vijećima udruženog rada",¹⁷ dok su

14 *Ibid.*, 69.

15 *Ibid.*, 30.

16 Kako je to definirano u Ustavu iz 1974. godine: "Savezno vijeće sačinjavaju delegati samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih organizacija u republikama i autonomnim pokrajinama. Vijeće republika i pokrajina sačinjavaju delegacije skupština republika i skupština autonomnih pokrajina."

17 Na problem političke isključenosti značajnog dijela onih koji *de facto* rade, ali nemaju zaposlenje u javnom sektoru, vratit ćemo se u sljedećem poglavlju.

članovi društveno-političkih organizacija reprezentirani u Društveno-političkom vijeću".¹⁸ Međutim, ovakva struktura reprezentacije sezala je samo do republičke razine: prema Ustavu iz 1974, "Veće udruženog rada (VUR) odsutno je, bez ubedljivog obrazloženja, iz sastava Skupštine SFRJ...".¹⁹ To je bilo u suprotnosti s osnovnim načelima Ustava, prema kojima narodi i narodnosti SFRJ ostvaruju "jedinствене интересе радничке класе и свих радних људи". Kako ukazuje Vladimir Goati, "Jugoslavenska javnost nema mnogo razumevanja za ovu vrstu 'zaboravnosti' ustavotvorca, o čemu govori podatak da se je 64% zaposlenih Jugoslavena (*apsolutna većina zaposlenih u svim republikama i pokrajinama*) izjasnilo 1985. u obimnom istraživanju Zaposleni Jugoslaveni o važnim društvenim pitanjima za uvođenje ovog veća u Skupštinu SFRJ. Ali brojni politički funkcioneri se u debati o promenama Ustava SFRJ (1986–1988) tome žustro suprotstavljaju".²⁰ Goati zaključuje da je to zbog toga što žele zadržati trenutnu distribuciju moći na saveznom nivou.

Posljedice ovakvog funkcioniranja sustava pojasnio je Mirić: "Radnika zastupa njegova nacionalna država (republika ili pokrajina), pa umjesto odlučivanja radnika imamo pogađanje nacionalno-državnih politokracija...". S druge strane, "radničko-klasni interes jedina je kohezijska veza koja može nadvladati republičko-pokrajinske i druge regionalizme i antagonizme".²¹ Goati je smatrao da "odsustvo Veća udruženog rada na

18 Vladimir Goati, *Politička anatomija jugoslovenskog društva* (Zagreb: Naprijed, 1989), 132–133.

19 *Ibid.*, 133.

20 *Ibid.*

21 Mirić, *Sistem i kriza*, 31–32.

nivou federacije znači zapravo odsustvo moguće protivteže dezintegrativnim tendencijama u ekonomskom i političkom životu [kurziv V.G.]".²² Ovako organizirana struktura odlučivanja dala je svoj doprinos prevladavanju upravo takvih tendencija.

U tom je kontekstu znakovit i jedan spor koji se dogodio na Dvanaestom kongresu SKJ 1982. godine. Tada je delegat iz Srbije imena Rade Končar predložio amandman na Statut SKJ koji bi pojačao "*horizontalne veze unutar Partije, odnosno interesno-utemeljenu integraciju članstva (naročito radnika), te bi prema tome bio ravnoteža tada već ekskluzivno teritorijalnom principu na kome se temeljila partijska organizacija*".²³ Končar je tvrdio da treba odbaciti ideju dominantnu u 1970-im, koju je opisao kao politiku po principu "*neka se sve najprije dezintegriše, da bismo se mogli integritirati na bolji način*". Predsjednik Komisije za statut SKJ Branko Mikulić odbacio je prijedlog, objasnivši da bi takva promjena "*vodila likvidaciji republičkih partijskih organizacija, što je suprotno trendu razvoja u poslijeratnoj jugoslavenskoj povijesti*".²⁴

22 Goati, *Politička anatomija*, 49. I Branko Horvat tvrdi da je "*Vijeće proizvođača u saveznoj skupštini ukinuto [je] 1974. god. bez obrazloženja*" (Branko Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma* [Zagreb: Globus, 1989], 80).

23 Dejan Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974.–1990.)* (Zagreb: Prometej; Beograd: Samizdat B92, 2003), 302.

24 *Ibid.*

Fragmentiranost jugoslavenskog društva

Pitanje kako i zašto su iz desetljeća jugoslavenske krize kao pobjednici izašli nacionalisti koji su zemlju strovalili u ponor etničkog klanja mobilizirajući tisuće i tisuće radnika u ratovima za jugoslavensko nasljeđe, ono je koje sada već tri desetljeća zaokuplja istraživače raspada Jugoslavije.²⁵ Ovdje ćemo postaviti neka manje ambiciozna pitanja koja se tiču pozicije radničke klase u ovim događanjima: zašto paralelno s pluralizacijom političkog života nije došlo i do nekog oblika političkog organiziranja radništva? Zašto se politički potencijal eskalacije radničkih borbi u drugoj polovici 1980-ih nije pretočio u svejugoslavenski pokret s glavom i repom koji bi potencijalno rezultirao i stvaranjem nove, radničke stranke sposobne nadići republičko-pokrajinske okvire? Dio odgovora na ovo pitanje krije se u mnogostrukim linijama koje su dijelile jugoslavensko društvo i radničku klasu. Iako bi se za pojedine primjere koje ćemo navesti moglo pronaći analogije i u drugim socijalističkim zemljama, smatram da su te linije podjele, barem djelomično, bile posljedica specifičnosti jugoslavenskog socijalizma, odnosno modela razvoja kakvog je osmislilo jugoslavensko rukovodstvo.

Iako je sistem nakon donošenja posljednjeg ustava 1974. doživio ozbiljne promjene, moguće je

25 Dejan Jović u prvom poglavlju citirane knjige donosi iscrpan pregled interpretacija koje su dominirale u prvih desetak godina nakon raspada zemlje (Jović, *Država koja je odumrla*, 23–102).

detektirati određene linije kontinuiteta koje su se protezale od ranih faza njegova postojanja pa sve do njegova ukidanja.²⁶ Ideja prema kojoj sami poticaj za povećanje produktivnosti poduzeća treba biti prisila usklađivanja rashoda s ostvarenim prihodima *na tržištu* prisutna je već u momentima nastajanja radničkog samoupravljanja na prijelazu 1940-ih u 1950-e godine. Već tada je u radovima važnih reformatora kao što je Boris Kidrič vidljivo zaziranje od administrativnog upravljanja ekonomijom i želja za oslanjanjem na poštivanje “ekonomskih zakona”, iako će različiti mehanizmi snažne administrativne kontrole u praksi ostati prisutni.

Najutjecajniji teoretičar jugoslavenskog samoupravljanja Edvard Kardelj još je u 1960-im godinama iznio niz teorijskih pogleda na samoupravljanje, koji su dugoročno utjecali na strukturu sistema. Za našu priču najvažnije je da je Kardelj otvoreno negirao tezu prema kojoj snažnije oslanjanje na tržište može biti uzrokom rastuće nejednakosti. Kardelj je bio snažan zagovornik principa tzv. “nagrađivanja prema rezultatima rada”, koji je implicirao da uspješnost poslovanja neke firme — u manjoj ili većoj mjeri uvjetovana tržišnim fluktuacijama — treba biti u uskoj korelaciji s dohocima radnika. Loši poslovni rezultati smatrali su se odrazom lošeg (samo)upravljanja za koje su posljedice trebali snositi sami radnici samoupravljači.

26 Pitanjem nastanka jugoslavenskog ekonomskog modela i njegovog funkcioniranja u prva dva desetljeća postojanja detaljnije sam se bavio na drugom mjestu. Ovdje, u sljedećih nekoliko paragrafa, donosim samo vrlo kratki sažetak argumenata koje tamo iznosim: Krešimir Zovak, “Teorija i praksa radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji — kritički pogled”, u: *3k: kapital, klasa, kritika*, br. 4, 2017.

Već u ranoj fazi povijesti samoupravljanja vidljiva je i fiksiranost samoupravne teorije na razinu individualnog poduzeća (ili osnovne organizacije rada). Zato su što snažnija autonomija poduzeća, odnosno želja za postojanjem što je moguće veće slobode donošenja odluka na što je moguće nižoj razini, bile trajne karakteristike jugoslavenskog samoupravljanja tijekom čitavog njegovog postojanja. To je kumovalo stvaranju ideološke atmosfere u kojoj se svaki pokušaj makroekonomske koordinacije ekonomije na federalnoj razini mogao prokazati kao napad na samoupravljanje od strane starih, birokratskih snaga.

Preusko shvaćanje samoupravljanja kao kontrole nad pojedinačnim poduzećem otvorilo je mogućnost za stvaranje antagonizama unutar radničke klase. Veća sloboda poduzeća pri odlučivanju o alokaciji investicija često je značila davanje prednosti investicijama koje će donositi korist već zaposlenim radnicima, na štetu novih zapošljavanja. Tako su stvoreni uvjeti za stvaranje konflikta interesa između zaposlenih i nezaposlenih radnika. Osim toga, samoupravljanje nije ni na koji način vezivalo niti interese radnika zaposlenih u različitim poduzećima. Iako je kontrola nad poduzećem mogla donijeti brojne benefite radnicima u pojedinom poduzeću, ona je teško mogla doprinijeti nadilaženju suprotstavljenih interesa među radnicima različitih poduzeća.

Čak je i ideja prema kojoj tržište nije ništa više od neutralnog mehanizma koordinacije ekonomije, a koja će u razdoblju kojim se ovdje bavimo postati svojevrsna dogma, stekla relativnu popularnost već u 1960-im godinama. Sve u svemu, mnoge reformske ideje iz 1980-ih godina nisu bile apsolutna novost u tom razdoblju, već su označile radikalizaciju određenih postavki koje su postojale unutar sistema praktički od njegova nastanka.

Dakle, više je faktora koji su utjecali na jačanje centrifugalnih sila i fragmentaciju jugoslavenskog radništva. Prvi kojemu ćemo posvetiti pozornost je svakako pravo samoupravnih firmi da prilično samostalno odlučuju o načinu na koji će raspolagati nominalno društvenom imovinom koja im je dana na upravljanje. Veća autonomija poduzeća značila je i tendenciju ka tome da se konflikti kristaliziraju unutar poduzeća, pa da se i rješenja traže na mikrorazini. Ta je autonomija, u kombinaciji sa sve većom decentralizacijom ekonomske politike, rezultirala i snažnim rastom razlika u uvjetima privređivanja i materijalnoj poziciji radnika u različitim poduzećima. To se ogledalo u enormnim razlikama u dohocima "između zaposlenih na istim poslovima u radnim organizacijama iz iste privredne grane, lociranim u različitim društveno-političkim zajednicama". Te su razlike bile tolike da su nadmašivale čak i one "između ličnih dohodaka radnika različitih kvalifikacija u istim radnim organizacijama".²⁷ Jasno, to se ogledalo i u regionalno-republičkim nejednakostima pa je, primjerice, realni dohodak u Sloveniji 1985. bio 51 posto viši nego u Crnoj Gori.²⁸ Statistike o nezaposlenosti također su ukazivale na golemi geografski disbalans: podaci za 1984. kretali su se u rasponu od 1,7 posto nezaposlenih u Sloveniji, preko 19,1 posto u Crnoj Gori, pa do 33,3 posto na Kosovu.²⁹

Iako će s eskalacijom ekonomske krize 1980-ih državna politika sve češće postajati meta radničkog nezadovoljstva, decentraliziranost odlučivanja i eko-

27 Goati, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, 23.

28 Marijan Korošić, *Jugoslavenska kriza* (Zagreb: Naprijed, 1989), 134.

29 Woodward, *Socialist unemployment*, 208.

nomska nejednakost ostat će trajna prepreka formiranju radničkog pokreta koji bi mogao dovesti u pitanje kurs ekonomske politike, a ne tek reagirati na njezine negativne posljedice na pojedina poduzeća. Woodward je jugoslavensku dinamiku po ovom pitanju sažela kroz komparaciju s primjerom Poljske, u kojoj su kriza i tržišne reforme proizvele masovan radnički pokret koji je ugrozio reformske intencije državnog rukovodstva:

Prividna sloboda samoupravnih poduzeća po pitanju rada, prihoda i individualnih dohodaka usmjerila je političke napore na firmu, a ne na državu — na isti način na koji je u Poljskoj centralno određivanje cijena i plaća pomoglo usmjeravanju političkih nastojanja prema vladi te poticanju organiziranja preko granica socijalnih grupa.³⁰

Dok je podizanje cijena hrane u Poljskoj — ključna stavka vladinih tržišnih reformi — istovremeno pogodilo praktički čitavo društvo, u Jugoslaviji su posljedice tržišnih reformi bile znatno neravnomjernije raspoređene, pa je i organiziranje jedinstvenog otpora bio mnogo teži zadatak. Centralno određivanje brojnih parametara (uključujući i cijene osnovnih potrošačkih dobara) moglo je dovesti do toga da vlada jednim potezom izvrši direktan udarac na standard čitavog stanovništva. Jugoslavenske mjere štednje nisu imale tako pravocrtan učinak na životni standard: primjerice, restrikcije uvoza pojedinih roba mogle su dovesti do zastoja proizvodnje u jednoj firmi, a istovremeno i do poboljšanja pozicije neke druge firme (ako ta firma proizvodi upravo ono što se privremeno ne smije uvoziti).

30 Woodward, *Socialist unemployment*, 329.

Sljedeća važna točka u priči o linijama podjele u jugoslavenskom društvu koju ćemo spomenuti tiče se uloge poljoprivrede i privatnog vlasništva nad zemljom u borbi s problemom viška radne snage. Zanimljiv primjer antagonizma koji je proizvela gradualistička inkorporacija seljaka u industrijsku radnu snagu daje ovdje višestruko citirana studija o Borovu. Pri analizi unutrašnjih podjela među zaposlenicima ovoga velikog poduzeća, autori kao jednu od izraženijih podjela navode onu koja je razdvajala radnike na tzv. "proletere" i "zemljaše". U prvu skupinu spadali su oni koji doista nisu posjedovali ništa osim svojeg radnog mjesta u kombinatu, dok su potonji bili radnici koji su jednom nogom ostali u poljoprivrednom sektoru jer su uz posao u društvenom sektoru imali i komad zemlje koji su obrađivali. U momentima krize i najave otpuštanja radnika, ova podjela poprimila je izrazitije antagonistički karakter. "Kako govore radnici u Gumari i Obučari, oni koji imaju zemlju 'sjede na dvije stolice dok neki nemaju ni jednu'".³¹ Zbog toga je među radnicima koji nisu imali zemlju bilo rašireno mišljenje da su radnici-seljaci "oni koji mogu ostvariti dodatan prihod ili si barem olakšati egzistenciju poljoprivrednim radom, pa se stoga smatralo da je pravedno da upravo oni budu 'tehnološki višak'".³²

No citirani slučaj nije tek nekakva anomalija jednog poduzeća, već je usko vezana uz strategiju razvoja kakva je u Jugoslaviji usvojena još na početku njezine industrijalizacije, odnosno nakon inauguracije sistema radničkog samoupravljanja. Naime, privatni sektor, čiji su najveći dio činili sitni zemljoposjednici, zamišljen je

31 Cvek, Ivčić, Račić, *Borovo u štrajku*, 52.

32 *Ibid.*, 75.

kao trajni ispušni ventil za radnu snagu koja u nedovoljno brzo rastućem industrijskom sektoru nije uspijevala pronaći zaposlenje. Problem fluktuacija potražnje za radnom snagom u industriji nastojalo se ublažiti oslanjanjem na relativno velik privatni sektor ili slanjem na privremeni rad u inostranstvo. Smatralo se da oni koji imaju komad zemlje, mali obrt ili posao u inozemstvu, mogu "čekati ekspanziju javnog sektora bez straha za svoje uzdržavanje".³³ Ovakav gradualistički pristup dobro oslikava jedan pomalo iznenađujući statistički podatak: 1971. godine Jugoslavija je bila najslabije urbanizirana zemlja u Europi poslije Albanije.³⁴

Problem nedovoljno brze ekspanzije poslova koje nudi javni sektor dovodi nas do sljedeće linije podjele — one između zaposlenih i nezaposlenih — koja će s eskalacijom problema nezaposlenosti u 1980-im dobiti sve veću važnost. U ranije elaboriranom trostrukom sistemu političkog predstavništva, koji je između ostalog omogućavao reprezentaciju radnih ljudi u Vijećima udruženog rada, veliki problem je predstavljala činjenica da nezaposleni nisu bili predstavljeni ni na koji način. Pišući potkraj 1980-ih godina Goati je konstatirao: "Kako je danas kod nas više od milion nezaposlenih građana [...] proizlazi da je njihova ekonomska (i egzistencijalna) prikraćenost osnova političke diskriminacije!".³⁵ Iz tog razloga, Woodward naglašava da posljedice nezaposlenosti nisu bile "samo" u materijalnoj ugroženosti neza-

33 Woodward, *Socialist unemployment*, 263.

34 Dennison Rusinow, *The Yugoslav experiment: 1948–1974* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1977), 141.

35 Goati, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, 132–133. Osim toga, velik problem je i to što je ovaj tip reprezentacije isključivao i poljoprivrednike, zanatlije i domaćice.

poslenih osoba, već su implicirale višestruku političku i socijalnu isključenost. "Biti nezaposlen značilo je biti isključen iz punopravnog članstva u društvu — gubitak punih građanskih prava, status građana drugog reda, gubitak glasačkih prava".³⁶

Tzv. ourizacija ekonomije, razbijanje poduzeća na osnovne organizacije udruženog rada, unijela je i niz novih antagonizama. Iako je načelna intencija onoga što je nazvano "dogovornom ekonomijom" bila da se samoupravnim "sporazumijevanjem i dogovaranjem" otklone socijalno negativne posljedice tržišnih reformi započelih sredinom 1960-ih, rezultati su bili iznimno ograničeni. Ne samo da su nejednakosti nastavile rasti, već su stvaranjem OOUR-a načela kompetitivnosti uvedena čak i unutar samih poduzeća. Pojedini analitičari su tvrdili da je ourizacija izvrnula određene temeljne ekonomske postavke naglavačke: "Ourizacija je uvela tržište u poduzeće (oouri počinju jedan drugome prodavati i to je isticano kao značajno dostignuće) a transponirala je solidarnost izvan poduzeća (kupoprodajne obaveze se ne izvršavaju, a gubici se socijaliziraju)".³⁷

Usprkos praksi socijalizacije gubitaka o kojoj govori Horvat, teško bi se moglo reći da je "dogovorna ekonomija" podigla nivo solidarnosti i jednakosti. Iako je uspostavljanje sustava "dogovorne ekonomije" u određenoj mjeri bilo reakcija na eskalaciju nejednakosti i drugih nepoželjnih socijalnih posljedica koje su donijele tržišne reforme 1960-ih, određeni podaci sugeriraju da nikakvog napretka po tom pitanju nije bilo. Marijan Korošić je usporedbom 5 grana privrede s vrha i dna dohodovne ljestvice 1984. ustvrdio da nejednakosti

36 Woodward, *Socialist unemployment*, 4.

37 Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, 34–35.

nikada nisu bile veće, i to usprkos apsolutnom padu dohodaka do kojega dolazi u to vrijeme.³⁸

A ishodi natjecanja unutar poduzeća i relativno širokih ovlasti koje su u usmjeravanju upravljačke politike poduzeća dobile osnovne organizacije udruženog rada ponekad su bili krajnje bizarni i ekonomski iracionalni. Navest ćemo samo jedan primjer: PTT (Pošte, telegraf i telekomunikacije) podijeljen je na 340 OOUR-a, od kojih je svaki imao pravo veta prilikom donošenja važnih odluka. Tako se 1983. morao ponoviti referendum o "uređenju međusobnih ekonomskih odnosa" nakon što je samo jedan OOUR odbacio njegovo usvajanje. Drugim riječima, 49 radnika zaposlenih u tom OOUR-u moglo je blokirati rad poduzeća koje je imalo 60.000 zaposlenih. Komentirajući ovaj događaj Mirić se zapitao "...je li ova 'tiranija manjine' oznaka samoupravljanja ili je to njegova blokada".³⁹

Nasuprot ovim tendencijama ka fragmentaciji radničkih interesa, pojedini analitičari su u velikom rastu štrajkačkih aktivnosti sredinom 1980-ih godina vidjeli sazrijevanje novog, klasno svjesnog subjekta sposobnog dovesti u pitanje protržišni kurs vlasti, odnosno opozicijsku snagu koja će biti slomljena tek pobjedom nacionalističkih snaga u pojedinim jugoslavenskim republikama.⁴⁰ Bez ulaženja u kompleksnost motivacija koje su pogonile val radničkih štrajkova u posljednjim godinama postojanja socijalističke Jugoslavije,⁴¹ ovdje

38 Korošić, *Jugoslavenska kriza*, 129–130.

39 Mirić, *Sistem i kriza*, 75.

40 Vidi, primjerice, doktorsku disertaciju Jakea Lowingera *Economic reform and the "double movement" in Yugoslavia*.

41 Lowinger na temelju kvantitativne analize novinskih članaka o štrajkovima navodi da su se uzroci štrajkova najčešće ticali spora oko plaća, potom nezadovoljstva menadžmen-

ćemo samo skrenuti pozornost na to da su štrajkovi u pravilu bili manje ili više spontane reakcije na napade na životni standard radnika. Oni su povremeno izazivali snažne simpatije šire javnosti i geste solidarnosti drugih radnika, a ponekad je dolazilo i do akcija koje su imale širi, pa čak i svejugoslavenski karakter.⁴² Usprkos svemu tome, jugoslavenska radnička klasa nije došla ni blizu organiziranja u nešto što bismo mogli nazvati radničkim pokretom koji se sistematski suprotstavlja liberalnim ekonomskim politikama jugoslavenskih vlada, sve radikalnijim kako su 1980-e išle prema svome kraju.

Štoviše, pojedini primjeri ukazuju na suprotan smjer, otkrivajući nove pukotine i rivalstva koje je proizvodila kriza unutar radničke klase. Zanimljiv primjer predstavlja štrajk u tvornici "za proizvodnju brusova, brusnog platna i hartije 'Idnina'" u Kratovu u Make-

tom firme, dok su na trećem mjestu ljestvice uzroka štrajkova bili (rastući) troškovi života (Lowinger, *Economic reform and the "double movement"*, 43).

- 42 Tu svakako treba izdvojiti generalni štrajk metalaca u zimu 1990, organiziran od strane Saveza samostalnih sindikata Hrvatske te "zamišljen i vođen kao štrajk svih metalaca u Jugoslaviji" (Cvek, Ivčić, Račić, *Borovo u štrajku*, 128). "Iako nakon masovnih zajedničkih štrajkova upozorenja do jedinstvenoga generalnog štrajka metalaca na jugoslavenskoj razini neće doći, metalci štrajkaju po republikama sve do ljeta 1991., izražavajući pritom međusobnu solidarnost pismima podrške" (*Ibid.*, 128). Izuzetno interesantan je i primjer velikog štrajka radnika Borova u ljeto 1988. kojeg opisuju isti autori. Nakon protestnog odlaska 1.500 radnika Borova u Beograd i njihovog okupljanja pred Skupštinom SFRJ, "kordoni policije nisu samo čuvali Skupštinu, već su i blokirali prilaz preko Pionirskoga parka, ali i sve okolne prilaze Skupštini, na taj način onemogućavajući građane Beograda i druge radnike u štrajku da dođu podržati borovske radnike" (*Ibid.*, 60).

doniji, koji je ubrzo po svom okončanju u kolovozu 1984. dobio epitet "najduži štrajk u posleratnoj Jugoslaviji".⁴³ Do štrajka je došlo nakon što su lokalne vlasti pokušale integrirati navedenu firmu s Rudarsko industrijskim kombinatom Sileks, gigantom koji je 1984. zapošljavao 2.300 radnika. Sileks se našao u financijskim problemima, dok je Idnina bila financijski stabilna firma. Usprkos tome, Idnina je imala slabo iskorištene proizvodne kapacitete ("pojedini pogoni rade sa samo 20% kapaciteta"), pa je zaključeno da bi integracijom sa Sileksom taj problem mogao biti riješen, dok bi se Sileks okoristio spajanjem s financijski stabilnijim poduzećem. Ipak, radnici Idnine su na zboru radnika s 320 glasova protiv i 13 za odbili integraciju. Općina je odgovorila uvođenjem izvanrednih mjera u poduzeću, odnosno raspuštanjem rukovodstva i radničkog savjeta. Radnici su na to odgovorili "obustavom rada".⁴⁴

U osvrtu na ovaj štrajk, Woodward objašnjava kako je jedna od metoda kojom su vlasti nastojale spriječiti produbljivanje socijalne krize do koje bi dovelo zatvaranje firmi koje su se našle u gubicima bilo spajanje takvih firmi s onim uspješnijima i profitabilnijima. Firma gubitaš morala bi se obvezati na rezanje administrativnih kadrova, a zauzvrat bi joj se omogućilo da nastavi poslovati.⁴⁵ Prema interpretaciji događaja u Kratovu koju daje Woodward, "radnici u profitabilnoj firmi [...] izveli su štrajk koji je trajao četrdeset i pet dana u kolovozu i rujnu 1985."⁴⁶ kada je lokalna vlast (i partijska organiza-

43 Magdalena Naumovska, Ilija Todorovski, Pande Lazarevski, "Obustava rada u RO "Idnina" Kratovo", u: *Sociološki pregled*, Vol. XXI, No. 3, 1987, 35.

44 *Ibid.*, 36–38.

45 Woodward, *Socialist unemployment*, 270.

46 Woodward pogrešno datira ove događaje. Štrajk je započeo

cija) odlučila spojiti tu firmu s neprofitabilnom firmom kako bi riješila njezine ekonomske poteškoće".⁴⁷ Drugim riječima, radnici Idnine svojom su akcijom spriječili spajanje poduzeća koje je njima donosilo određenu neizvjesnost, dok je drugoj firmi trebalo biti slamka spasa.⁴⁸ Woodward tvrdi da situacija u Kratovu nije bila tek izolirani slučaj, pa piše o "čestim obustavama rada protiv vodstva sindikata i menadžmenta unutar tvornice kako bi se izrazio protest protiv rezova plaća ili prisilnih spajanja s neprofitabilnim firmama kako bi se sačuvala radna mjesta".⁴⁹

Nadalje, indikativni su i podaci o tome koga su radnici u štrajku identificirali kao protivnika protiv kojega je usmjeren njihov protest. Lidija Mohar je sažimajući rezultate različitih istraživanja ustvrdila kako su pored rukovodećih kadrova u poduzeću koje su radnici najčešće navodili kao uzročnike štrajka, štrajkovi relativno često bili usmjereni protiv drugih radnih jedinica unutar iste radne organizacije ili protiv samoupravnih organa. Dok štrajkovi usmjereni protiv drugih radnih jedinica svjedoče o stupnju kompetitivnosti i konfliktnosti interesa unutar istih radnih organizacija, štrajkovi protiv

7. lipnja 1984. i završio 23. srpnja. Još jedan štrajk započet je 1. rujna i trajao je 13 dana (Naumovska, Todorovski, Lazarevski, *Obustava rada u RO "Idnina" Kratovo*, 38–39).

- 47 Woodward, *Socialist unemployment*, 270, vidi i 330.
- 48 186 radnika Idnine koji su potpisali apel upućen društveno-političkim organizacijama općine Kratovo, SR Makedonije i SFRJ, ovako je objasnilo svoju poziciju: "Stidimo se što 45-dnevnom obustavom rada tražimo naša samoupravna prava..., molimo da se najhitnije obrazuje komisija; izvolite među radnike u RO 'Idnina' i molimo vas da nam pomognete da zajednički odbranimo samoupravljanje..." (Naumovska, Todorovski, Lazarevski, *Obustava rada u RO "Idnina" Kratovo*, 41).

49 *Ibid.*, 330.

odluka samoupravnih organa svjedoče o jazu između nominalnog i realnog utjecaja radnika na te organe: "Usprkos tome što su radnici formalno imali mogućnost opoziva svojih predstavnika, oni su izabrali štrajk. To je nesumnjivo pokazatelj nezdravih odnosa u sistemu samoupravljanja u tim organizacijama [...]".⁵⁰

Postojali su i brojni drugi sukobi interesa koji su predstavljali strukturnu prepreku izgradnji široke mreže radničke solidarnosti koja bi imala potencijala za nešto više od izoliranih proplamsaja otpora politikama štednje koje su ugrožavale radnički standard. Između ostaloga, "...poslovi javnih službenika i zaposlenika u javnim službama bili su u izravnom konfliktu s radničkim dohocima. Konflikti su izbijali između ekonomskih poduzeća i neprofitnih kulturnih i socijalnih službi, kada su poduzeća reagirala na mjere štednje stabilizacijske politike napadom na troškove financiranja javnih službi...".⁵¹ Sve u svemu, snaga centrifugalnih sila bila je iznimna u godinama kada je voda išla na mlin zagovornicima sistemskih promjena i napuštanja socijalizma i samoupravljanja.

50 Mohar, *Štrajk i nemoć radnika*, 14–15. Doduše, Mohar navodi da prema podacima do kojih je svojim istraživanjima došao Neca Jovanov radnici rijetko identificiraju samoupravne organe kao svoje protivnike, a razlog je taj što su oni često svedeni na "transmisije poslovnih organa" koji nemaju realnu moć odlučivanja.

51 *Ibid.*, 331–332.

Tržišne reforme i ograničavanje svejugoslavenskog tržišta

Različiti analitičari su (s pravom) upućivali na socijalno razorne učinke tržišnih reformi koje u očima rukovodećih od početka 1980-ih⁵² predstavljaju put za izlazak iz krize koji nema alternative.⁵³ Imperativ povećanja produktivnosti, povećanja izvoza na visoko kompetitivna konvertibilna tržišta kako bi se smanjio trgovinski deficit, smanjenje uvoza koji ne doprinosi izravno povećanju proizvodnje za izvoz — sve su to mjere koje su imale niz negativnih socijalnih posljedica, od stvaranja nestašice roba nužnih za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba, do smanjivanja proizvodnje uslijed nedostatka sirovina i kredita potrebnih za modernizaciju proizvodnje.⁵⁴ Te su mjere stvorile i veliki

52 Osim dosad citiranih radova Woodward, Lowingera i Cveka, Ivčić i Račić, vidi i: Branka Magaš, *The Destruction of Yugoslavia* (London, New York: Verso, 1993).

53 Dakako, ovo nije bilo prvi put u povijesti socijalističke Jugoslavije da se rukovodstvo odlučilo za ovakav tip ekonomskih politika. O prvom velikom valu tržišnih reformi koji se dogodio u 1960-im godinama, vidi u: Zovak, *Teorija i praksa radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji*, 150–156.; Diane Flaherty, *Economic reform and foreign trade in Yugoslavia*, *Cambridge Journal of Economics*, 6(2), 1982, 105–142.

54 Za podatke o tome na koji način su mjere štednje direktno utjecale na smanjenje proizvodnje vidi: Cvek, Ivčić, Račić, *Borovo u štrajku*, 29. Tamo se navodi da je prvi među zahtjevima koji je istaknut na skupu na početku štrajka u ljeto

jaz između tretmana onih koji doprinose izvozu i onih koji to ne čine, ostavljajući potonje često bez deviza i sirovina potrebnih za normalan rad. U tom smislu, jačanje uloge svjetskog tržišta u distribuciji resursa među jugoslavenskim proizvođačima nesumnjivo je doprinijelo jačanju nejednakosti i slabljenju kapaciteta za kolektivno djelovanje radništva koje nadilazi granice pojedinog poduzeća, općine, ili republike/pokrajine.

Nadalje, nesumnjivo je važan i utjecaj međunarodnih kreditora koji su pritiskali jugoslavenske vlade na iznimno brzo provođenje reformi koje su neminovno ostavljale teške socijalne posljedice u vidu smanjenih realnih plaća i rasta broja nezaposlenih. I dok je Milka Planinc, predsjednica SIV-a od 1982. do 1986. godine u MMF-u vidjela saveznika koji će pomoći u provođenju ionako nužnih reformi,⁵⁵ njezin nasljednik Branko Mikulić povremeno se žalio na nefleksibilnost MMF-a i drugih zapadnih partnera koja ugrožava samo provođenje reformi. U intervjuu za njemački Der Spiegel u ožujku 1987. Mikulić je iznio podatke o kretanju visine jugoslavenskog duga tijekom 1980-ih: "Mi smo 1981. godine dugovali inozemstvu 21 milijardu dolara. Do kraja 1986., dakle u razdoblju od pet godina, uspjeli smo da otplatimo 17,1 milijardu glavnice i 11,2 milijarde na ime kamata. To znači, otplatili smo ukupno 28,3 milijarde

1988. bilo "potpuno snabdijevanje proizvodnje sirovinama i repromaterijalima". Vidi i Magaš, *The Destruction of Yugoslavia*, 95.

- 55 U razgovoru s predsjednikom MMF-a Jacquesom de Larosierom, Planinc je rekla: "Vi nama u neku ruku i pomažete. Jer veliki otpor postoji prema tržišnoj ekonomiji. A vi od nas tražite da to napravimo za šest mjeseci, a nama bi za to trebalo šest godina" (Milka Planinc, *Čisti računi Željezne lady: sjećanja* /Zagreb: Profil multimedija, 2011/, 273).

dolara, a glavnice smanjili za svega nešto više od milijardu dolara".⁵⁶ Osvrćući se na primjer Brazila koji je u tom periodu obustavio otplaćivanje dugova, Mikulić je (prema parafrazi koju donosi novinar Vjesnika) ustvrdio: "Jugoslavija je jedna od rijetkih zemalja koja je dosad ispunila sve obaveze. Mi ćemo to i ubuduće činiti, međutim, mislimo da bi zemlje povjerioci i međunarodne institucije trebali pokazati više razumijevanja za tu našu situaciju".⁵⁷

Davanje prioriteta otplati vanjskih dugova, restrikcije uvoza repromaterijala i sirovina i zapostavljanje onih industrijskih grana koje nisu izravno doprinosile rastu izvoza nesumnjivo su zaoštrili ionako velike razlike u stupnju razvijenosti pojedinih dijelova zemlje. No rast nejednakosti i fragmentacija jugoslavenske radničke klase nisu bili samo posljedica progresivnog prilagođavanja standardima svjetskog tržišta. Pogledaju li se odnosi unutar same Jugoslavije u posljednjih 15-ak godina njezina postojanja, vidljivo je da su republičko-pokrajinske vlasti sistematski sputavale slobodnu cirkulaciju radne snage i kapitala i tako stvorile osam autarkičnih ekonomija, nejednako razvijenih i karakteriziranih ogromnom količinom ekonomske iracionalnosti. "Političke podele su vlastitim linijama presekle živo ekonomsko tkivo i podstakle dezintegrativne tendencije".⁵⁸ O čemu se točno radi?

Već tijekom 1970-ih godina primijećen je snažan trend okretanja samodostatnosti na republičko-pokrajinskoj razini, pa je od 1970. do 1980. godine me-

56 Paralelno s otplatom starih kredita podizani su novi krediti pa je zato iznos glavnice smanjen za "samo" milijardu dolara.

57 Vjesnik, 23. 3. 1987, Mikulić: *naći ćemo izlaz iz krize*.

58 Goati, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, 24.

đurepublička robna razmjena opala s 27,7 posto na 21,1 posto ukupne razmjene. Pišući potkraj 1980-ih godina, Vladimir Goati ustvrdio je da je nivo razmjene među republikama i pokrajinama manji nego između nekih zemalja OECD-a.⁵⁹ Anegdotalni primjeri potpuno iracionalnog korištenja ekonomskih resursa zbog nemogućnosti postizanja dogovora između pojedinih federalnih jedinica beskrajni su. Mirić opisuje kako je na relaciji od Banovića do Beograda, dugoj oko 200 kilometara, ugljen putovao i po pet do šest dana. Razlog je nemogućnost da se postigne dogovor između četiriju republičko-pokrajinskih podružnica Jugoslavenskih željeznica, zbog čega bi se na tom kratkom putu izmijenile čak četiri lokomotive: bosanska, hrvatska, vojvođanska i srpska.⁶⁰ Međurepublička rivalstva manifestirala su se i u "investomaniji" 1970-ih godina, uzrokovanoj činjenicom da je svaka federalna jedinica željela imati što više proizvodnih resursa na svom teritoriju. SR Hrvatska je samo u periodu između 1976. i 1980. investirala čak 723 milijarde (novih) dinara, ili, preračunato, oko 24 milijarde dolara,⁶¹ što je više od iznosa ukupnog jugoslavenskog duga na početku 1980-ih. Usprkos postuliranju jedinstvenog jugoslavenskog tržišta u Ustavu iz 1974, problem regionalne autarkije toliko je eskalirao da je do kraja 1970-ih samo jedna trećina prometa roba i usluga uključivala prelaženje republičkih ili provincijskih granica.⁶²

59 *Ibid.*, 20.

60 *Mirić, Sistem i kriza*, 75.

61 *Ibid.*, 73.

62 David A. Dyker, *Yugoslavia: socialism, development and debt* (London: Routledge, 1990), 88.

Uzevši sve ovo u obzir, ne bi trebao biti iznenađujuć način na koji su jugoslavenski analitičari tijekom 1980-ih objašnjavali eskalirajuće nejednakosti. Dok su brojne analize nastale nakon raspada Jugoslavije ukazivale na presudan utjecaj mjera štednje i liberalizacije ekonomije u kriznom posljednjem desetljeću postojanja zemlje kao katalizatora rastućih nejednakosti, neke od najistaknutijih analiza jugoslavenskog društva domaćih stručnjaka ukazivale su u sasvim suprotnom smjeru. Poznati hrvatski ekonomist Marijan Korošić pisao je 1988. godine: "Potiskivanjem tržišnog mehanizma drugim koordinatorima i alokatorima rada — a takvu ekonomiju popularno nazivamo 'dogovornom ekonomijom' — dogodilo se u prvom redu da veći dio radnika ne ostvaruje radom dovoljna sredstva za život, za životnu egzistenciju samog radnika i njegove porodice. Nedovoljna ostvarena sredstva u odnosu prema egzistencijskom minimumu ujedno znače da dohoci nisu raspoređeni po načelu jednakosti — 'za jednak rad — jednaki osobni dohoci'".⁶³ Drugim riječima, kauzalni niz ovdje je obrnut, pa se "dogovorna ekonomija" i ograničavanje tržišta vidi kao izravan uzrok nejednakosti, a ne samo kao uzrok neefikasnosti i slabijeg rasta produktivnosti, što je bila najčešća kritika.

Dakle, iako su nejednakosti relativno često ističane i kritizirane, njihovo postojanje i jačanje nije se objašnjavalo tržišnim reformama, već upravo suprotno — sputavanjem normalnog funkcioniranja tržišta koje je dovelo do čestog kršenja fundamentalnog principa "nagrađivanja prema rezultatima rada", a tako i do bogaćenja jednih poduzeća na račun drugih. Mirić je pisao da je u Jugoslaviji vidljivo stalno "narušavanje

63 Korošić, *Jugoslavenska kriza*, 129.

temeljnog principa raspodjele u socijalističkom društvu: od svakoga prema njegovim sposobnostima, svakome prema rezultatima njegova rada", a uzrok je "privatnovlasničko, egoističko ponašanje".⁶⁴ Ako bi se ovdje i moglo pomisliti da autor cilja na obrasce ponašanja karakteristične za poduzeća koja djeluju u okviru neograničene tržišne konkurencije, sumnje će brzo biti uklonjene: "...samo na temelju rada nekome nešto treba da pripada u socijalističkom društvu...Kako, međutim, nema egzaktnih kriterija za vrednovanje psiho-fizičkih vrijednosti rada, moraju se 'mjeriti' njegovi rezultati. Mehanizam takvog mjerenja jest tržište kao mjesto susretanja različitih uradaka".⁶⁵ Opravdana kritika republičko-pokrajinske autarkije tako završava u nekom obliku idolatrije tržišta kao lijeka za sve probleme, pa čak i za problem eskalirajuće nejednakosti. U kontekstu u kojemu je mnogim jugoslavenskim radnicima sami rad bio onemogućen mjerama štednje i restrikcijama uvoza nužnog za proizvodnju,⁶⁶ tržišna panaceja teško je mogla djelovati. Dakako, to ne znači da slobodnija cirkulacija radne snage i kapitala preko republičko-pokrajinskih granica nije mogla dati i pozitivne rezultate, u najmanju ruku u pogledu reduciranja nezaposlenosti u ekonomski slabije razvijenim regijama.

64 *Mirić, Sistem i kriza*, 190.

65 *Ibid.*, 196–197.

66 Primjerima koje smo već naveli možemo dodati još jedan indikativan podatak: još od 1960. godine sirovine, poluproizvodi i kapitalna dobra neprekidno su činili 80–90 posto jugoslavenskog uvoza. Stoga nije iznenađujuće da su upravo restrikcije uvoza 1980-ih teško pogodile mnoge industrije (Dyker, *Yugoslavia: socialism, development and debt*, 98).

Eskalacija štrajkova: treba li radnicima samoupravljanje?

Kako smo i najavili u uvodu, za rasvjetljavanje terminalne faze samoupravnog socijalizma, pored rekonstrukcije dominantnih ideoloških trendova koje je oblikovala intelektualna elita, nužno je osvrnuti se i na rast broja industrijskih akcija od sredine 1980-ih godina. Cvek, Ivčić i Račić pišu da je "krajem 1980-ih Jugoslavija [je] suočena s dotad neviđenom štrajkaškom aktivnošću, u to vrijeme među najintenzivnijima u Europi".⁶⁷ Nadalje, ono što se može primijetiti kada su u pitanju štrajkovi u drugoj polovici 1980-ih je tendencija da radnici svoje zahtjeve sve češće upućuju prema republičkim i federalnim vlastima, zaobilazeći uobičajene samoupravne kanale za rješavanje industrijskih sporova, a često djelujući i suprotno željama i odlukama radničkog savjeta i/ili sindikata. Cvek, Ivčić i Račić detaljno su opisali kako je ovaj proces tekao u slučaju vukovarskog Borova u kojem je veliki štrajk u ljeto 1988. doveo i do upada u Skupštinu SFRJ.⁶⁸ Ovdje ćemo se kratko osvrnuti na štrajk koji je godinu dana ranije privukao veliku javnu pozornost, a zbio se u režiji rudara istarskih ugljenokopa Raša.

Labinski rudari su 8. travnja 1987. započeli "obustavu rada" koja će za nekoliko tjedana prerasti u jedan od najdužih štrajkova u postratnoj jugoslavenskoj povijesti.⁶⁹

67 Cvek, Ivčić, Račić, *Borovo u štrajku*, 9.

68 *Ibid.*, 57–64.

69 Magaš, *The Destruction of Yugoslavia*, 105.

Vjesnik je nekoliko dana po izbijanju štrajka izvijestio da je štrajk pokrenut sa zahtjevom za povećanjem osobnih dohodaka za 100 posto od 1. siječnja tekuće godine te za dodatnih 50 posto od 1. ožujka.⁷⁰ Tonči Kuzmanić je u svojoj analizi skrenuo pozornost na to da su medijski natpisi objavljavani tih dana, poput ovog Vjesnikovog, zamagljivali važan dio priče o uzrocima izbijanja štrajka. Naime, rudari u Tupljaku⁷¹ su se 8. travnja prije spuštanja u jamu susreli s obavijesti o dvadesetpostotnom "smanjenju normi" koje je u praksi značilo smanjenje osobnih dohodaka u otprilike jednakom postotku. Drugim riječima, okidač za izbijanje štrajka nije bio iznenadni zahtjev za povećanjem plaća, već najava njihova smanjenja. Vodstvo OOUR-a Pićan tvrdilo je da su mu ruke svezane zbog interventnog zakona o osobnim dohocima koji je usvojen mjesec ranije.⁷²

Pored toga, Vjesnik je izvještavao da je radnički savjet "pozvao sve radnike da se vrate na posao te da se strpe sa svojim zahtjevima do zaključnog računa".⁷³ Radnici su ne samo odbili taj zahtjev, već su i u sljedećim danima nastavili inzistirati na razgovoru s funkcionerima iz republike i federacije.⁷⁴ Kuzmanić također potvrđuje da su radnici već od drugog dana bili odlučni da pregovore izvuku izvan sterilnih samoupravnih procedura te su inzistirali da "u Tupljak mora odmah doći netko od

70 Vjesnik, 14. 4. 1987, *Dnevni gubici — 70 milijuna*.

71 Ugljenokopi Raša bili su podijeljeni u dvije osnovne organizacije udruženog rada: Pićan u Tupljaku i Ripenda u Labinu.

72 Tonči Kuzmanić, "Prvi dan labinskog štrajka — 8. 4. 1987.", u: *Sociološki pregled*, Vol. XXI, No. 3, 1987, 60. Zakon je ograničio/smanjio osobne dohotke, zbog čega je već u ožujku došlo do velikog broja štrajkova. Vidi: Vjesnik, 22. 3. 1987, *Tijesna koža gubitaka*.

73 Vjesnik, 14. 4. 1987, *Dnevni gubici — 70 milijuna*.

74 Vjesnik, 16. 4. 1987, *Jame i dalje prazne*.

‘republičkih funkcionera iz Zagreba’’.⁷⁵ Sukob radnika s radničkim savjetom i odbijanje vraćanja u okvire “samoupravnog” rješavanja spora nastavljeno je i u sljedećim danima: “Nastojanja društveno-političkog rukovodstva općine Labin i samog ugljenokopa, a također i regionalnih rukovodilaca da privole rudare na silazak u jame, a tek nakon toga da se razgovara kroz samoupravni postupak o njihovim zahtjevima, nije urodio plodom”.⁷⁶

S vremenom su počeli na površinu izbijati i oni problemi koje Cvek, Ivčić i Račić opisuju kao sukob između “proizvodnih radnika i režije”.⁷⁷ Rudar Todor Relaća za Vjesnik je objasnio srž ovoga sukoba:

Nije istina da smo tražili povećanje plaća za sto posto. Tražili smo povećanje osnovica, a to je bitna razlika. Nije istina da smo tražili da nam se osigura novac, a za druge baš nas briga. Ne, mi znamo da kolektiv ima taj novac, da je on zaraden, ali rukovodstvu ne odgovara da samo jamski radnici dobiju povećanje. Nije istina da smo mi nezadovoljni ponuđenim rješenjem o povećanju od 18,3 posto. Mi smo nezadovoljni činjenicom da se taj postotak rastegao na sve zaposlene u rudniku. Hoće se preko nas kopača povećati primanja i ostalima. Kad se to ne bi uprosjećivalo za osnovice rudara bi bilo para i za povećanje od 91 posto.⁷⁸

75 Kuzmanić, *Prvi dan labinskog štrajka*, 63.

76 Vjesnik, 19. 4. 1987, *Zalihe ugljena i nepovjerenja*; Vjesnik, 21. 4. 1987, *Odbijeni zaključci radničkog savjeta*.

77 “Podjela koja eskalira između ‘proizvodnih radnika’ i ‘režije’ uslijed ekonomske krize vezana je uz uvjerenje da režija, budući da svoj rad ne valorizira na tržištu, ne podnosi u dovoljnoj mjeri teret krize” (Cvek, Ivčić, Račić, *Borovo u štrajku*, 192).

78 Vjesnik, 26. 4. 1987, *Kad ne treba ugljena, ne treba ni rudara*.

Trideset četiri dana nakon početka štrajka rudari su se vratili u jame. To se dogodilo nakon što je izmijenjen samoupravni sporazum o osobnim dohocima, tako da su od izmjena najveće koristi imali nekvalificirani radnici u jamama. Dvojica rukovodioca podnijela su ostavke, a izmijenjen je i Pravilnik o stambenoj problematici, kako bi se omogućilo kreditiranje stanogradnje i izvan Labina, gdje većina rudara živi.⁷⁹ Za našu priču ovdje je najbitnije primijetiti da su, kao i u slučaju štrajka u Borovu, radnici svoju borbu vodili izvan samoupravnih kanala, onih koji su navodno trebali osiguravati njihov dominantan utjecaj na donošenje odluka.⁸⁰ Iz tog razloga se i čitanje eskalacije radničkih štrajkova u drugoj polovici 1980-ih ne može olako interpretirati kao izraz radničke želje da se obrani postojeći sustav radničkog samoupravljanja.⁸¹ Čak bi se na temelju ovdje iznesenih primjera moglo tvrditi da su oni bili pokušaj traženja alternativnog puta za zaštitu svojih interesa, nakon što je samoupravljanje u tom pogledu u potpunosti zakazalo.⁸²

79 Vjesnik, 12. 5. 1987, *Rudari se vratili na posao*.

80 Iako je dugogodišnja ekonomska kriza rezultirala time da je manevarski prostor za poduzeća bio sve uži, ne treba smetnuti s uma ni činjenicu da su nominalna prava radnika na sudjelovanje u odlučivanju često bila mrtvo slovo na papiru. Kako je svjedočio rudar Marijan Jurić: "Naš je glavni problem to što radnički upit, mišljenje ili zahtjev, čak i kad se izrekne na radničkom savjetu, naše rukovodstvo tumači kao 'ima nekih koji pričaju svašta'" (26. 4. 1987. *Kad ne treba ugljena, ne treba ni rudara*).

81 U tom smjeru ide interpretacija koja se donosi u Lowinger, *Economic reform and the "double movement" in Yugoslavia*. Vidi stranice: 7–8, 14, 72–73, 77.

82 Prema jednoj interpretaciji, štrajk u Labinu imao je važnost u tome što je pored uobičajenih ekonomskih zahtjeva imao i "politički cilj stvaranja mehanizama za reguliranje konflikta izravnim putem između radnika i države" (Woodward, *Balkan Tragedy*, 86).

Samoupravna frazeologija i antisocijalistička politika

Usprkos uzdrmanosti sistema dugogodišnjom ekonomskom i političkom krizom i prevlasti reformatorskog diskursa, Dejan Jović piše da je i u drugoj polovici 1980-ih socijalistička ideja bila itekako popularna, dok je samo dio kritičke inteligencije bio protiv socijalizma kao sistema.⁸³ Isto tako, opredijeljenost za daljnji razvoj socijalističkog samoupravljanja rijetko je kada dolazila u pitanje, neovisno o tome kako su se objašnjavale barijere koje na tom putu stoje i kakva rješenja su predlagana. Tako je i predsjednik SIV-a Branko Mikulić samouvjereno konstatirao, obraćajući se međunarodnoj javnosti u već citiranom intervjuu *Der Spiegelu*: “Kod nas ima prilično mnogo kritika funkcioniranja samoupravljanja. Ali kad bismo, na primjer, održali referendum o samoupravljanju, sigurno da nitko u zemlji ne bi htio da ga se odrekne”.⁸⁴

No iza ovih u osnovi točnih konstatacija stoji niz nezgodnih pitanja: kakvi su sve stavovi postojali iza deklarativne obrane socijalizma i/ili samoupravljanja u posljednjim godinama socijalističke Jugoslavije? Je li (veći) dio pobornika velikih reformi usprkos načelnoj privrženosti postojećem sistemu već prešao “na drugu stranu” (znatno) prije raspleta situacije na kraju 1980-ih i početkom 1990-ih godina? Što je točno

83 Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla*, 405.

84 *Vjesnik*, 23. 3. 1987, Mikulić: *naći ćemo izlaz iz krize*.

značilo biti za socijalizam, a istovremeno zagovarati uspostavljanje potpuno slobodnog tržišta i “pluralizaciju” vlasništva?

Doduše, pitanje uloge tržišta i oblika vlasništva ipak treba tretirati odvojeno. Usprkos uzroku koji je doživio protržišni kurs nakon velikih političkih potresa početkom 1970-ih i inauguracije tzv. dogovorne ekonomije, određene postavke tržišne regulacije ekonomije ostale su neupitni ideal neovisno o svim plimama i osekama ekonomskih reformi. Kako je to sažeo jedan protagonist debate o budućnosti društvenog vlasništva potkraj 1980-ih:

...opće je poznato da su se tijekom dugog niza godina idejno-teorijske osnove razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja temeljile na postavci da privredni subjekti moraju djelovati u takvim uvjetima privređivanja koji im omogućavaju slobodno i autonomno donošenje poslovnih i razvojnih odluka. Te su osnove posebno isticale dominantnu ulogu privrednih subjekata u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije, i na toj liniji jačanja njihove akumulativne i reproduktivne sposobnosti u smislu maksimiranja uloge samofinanciranja i minimiziranja uloge kredita itd.⁸⁵

Iako su prema citiranom autoru u praksi stvari otišle u suprotnom smjeru, budžetska autonomija poduzeća i raspodjela prema rezultatima rada mjeranim uspjehom na tržištu, na načelnoj razini nikada nisu dovedeni u pitanje, usprkos tome što je “društveno dogovaranje i

85 Dragomir Vojnić, “U renesansu socijalizma — promjenama”, u: *Naše teme*, br. 7–8, 1988, 2976.

sporazumijevanje" trebalo premostiti suprotstavljene interese različitih samoupravnih subjekata.

Nadalje, tijekom 1980-ih godina, prevladao je stav da je sama ideja dogovorne ekonomije pogrešna te da je nužno vratiti se strogo poštivanju "ekonomskih zakonitosti", odnosno da uspjeh na kompetitivnom tržištu mora postati jedini kriterij nagrađivanja radnika. Već smo vidjeli što su o ulozi tržišta pisali pojedini analitičari poput Mirića, no potkraj 1980-ih teško je bilo pronaći istaknute stručnjake koji bi tvrdili suprotno. Novine su bile prepune naslova koji su sugerirali nedvosmislenu opredijeljenost za tržišnu ekonomiju. Izvještaj sa 17. susreta radnika samoupravljača Crveni barjak u Kragujevcu Vjesnik je naslovio *Svjetsko tržište sudac privredi*, a u tekstu se govorilo o nužnosti brzog prilagođavanja tržišnim promjenama i potrebi valorizacije na svjetskom tržištu.⁸⁶ Intervju s Nikolom Lapovom, članom Predsjedništva CK SKH, objavljen otprilike u isto vrijeme, opremljen je strogim naslovom: *Nema više pokrića za nerad*.⁸⁷

Nasuprot prilično jedinstvenoj javnoj podršci tržišnoj ekonomiji, evolucija odnosa prema pitanju vlasništva tekla je nešto sporije. Ako je opredjeljenje za tržište među jugoslavenskim ekonomistima, sociolozima i

86 *Vjesnik*, 16. 2. 1987, *Svjetsko tržište sudac privredi*.

87 *Vjesnik*, 1. 3. 1987. Od ostalih naslova prikupljenih iz *Vjesnika* za potrebe ovoga teksta možemo izdvojiti: *Bez podilaženja nesposobnima* (*Vjesnik*, 3. 4. 1987), *Varali smo ekonomske zakone* (*Vjesnik*, 12. 4. 1987), *Klonimo se so-crealizma u ekonomiji* (*Vjesnik*, Panorama subotom, 12. 4. 1987). U potonjem tekstu, intervjuu s Draženom Kalogjerom s Ekonomskog instituta u Zagrebu, stoji i konstatacija da bi u ustavu SFRJ trebale stajati samo "neprolazne vrijednosti" sistema, a jedna od njih je i "tržišna ekonomija".

političarima u drugoj polovici 1980-ih postalo neupitno, o poželjnosti dokidanja dominacije društvenog vlasništva bilo je znatno više disonantnih tonova, a polemike su se vodile sve do kraja desetljeća. Iznimno zanimljiv primjer predstavlja debata potaknuta objavom knjige *Svojina* Andrije Gamsa (1987). Ukratko, moglo bi se reći da je Gams bio jedan od onih autora koji su implikacije reformskog kursa zacrtanog još početkom desetljeća pokušali dovesti do svojih krajnjih logičkih konzekvenci. Prema njegovom viđenju, Jugoslavija je već s Ustavom iz 1974. i Zakonom o udruženom radu stvorila određeni oblik privatnog vlasništva. Radi se o širokoj autonomiji poduzeća utjelovljenoj u "pravu upravljanja" i "pravu raspolaganja", koja poduzećima daju "ista takva ovlaštenja kao što ima klasična privatna svojina".⁸⁸ Ono što Gams vidi kao presudnu kontradikciju je nesklad između slobode autonomnog odlučivanja o formalno društvenom vlasništvu pojedinih radnih kolektiva i izbjegavanja posljedica za eventualno loše odluke: "u tom apsolutnom svojinskom pravu preduzeća ne postoji protivteža [...], ne postoji automatska imovinska odgovornost za gubitke".⁸⁹

Od samih Gamsovih iskaza još je zanimljivije prilično široko slaganje s njegovom temeljnom tezom o inkompatibilnosti tržišne privrede (koja je neupitno poželjna) i društvenog vlasništva. Pritom su recentne reforme u istočnoeuropskim zemljama često uzimane kao jedan od dokaza nužnosti promjene vlasničkih odnosa bez koje je razvoj nemoguć: "I empirijska saznanja istočno-evropskih zemalja, prije svega Mađarske, go-

88 Andrija Gams, "Svojina i socijalizam", u: *Naše teme*, br. 12, 1988, 3004.

89 *Ibid.*

vore da je multisektoralnost oblika svojine, uvođenje privatne svojine, kooperativne, zadružne, akcionarske i sl. nužnost ove etape socijalističkog razvoja".⁹⁰ Drugi sudionik ove debate otišao je korak dalje, ističući apsolutnu superiornost privatnog vlasništva. U krajnje determinističkoj analizi on između ostalog tvrdi: "... privatno vlasništvo, kojega se jako plašimo, nije moguće ukinuti sve dotle dok je ono ekonomski superiorno. A to danas još uvijek vrijedi za neke sektore društvenog rada, što potvrđuje i najnovija praksa socijalističkih zemalja. Tek kada drugi oblici vlasništva iskažu svoju ekonomsku superiornost nad privatnim, ono će biti samo od sebe ukinuto".⁹¹ Autor na kraju ne ostavlja prostor ni za kakve dileme te zaključuje da je "robnom obliku proizvodnje imanentno privatno vlasništvo".⁹² Kako je opći konsenzus da robna proizvodnja nema alternativu, konzekvence su i više nego očigledne.

Svojevrsnu iznimku u ovoj polemici predstavlja Branko Horvat koji se otvoreno suprotstavljao tezi o nužnosti dominacije privatnog vlasništva te do kraja izražavao vjeru u superiornost društvenog vlasništva nad privatnim i potrebu obrane sustava radničkog samoupravljanja.⁹³ No s druge strane, Horvatova koncepcija samoupravljanja (i socijalizma) podrazumijevala je beskompromisan zagovor jačanja uloge tržišta: "Samoupravljanje znači samostalno donošenje ekonomskih odluka, a samostalnost ekonomskih odluka je nemogu-

90 Radoman Božović, "Ko snosi svojinski rizik?", u: *Naše teme*, br. 12, 1988, 2930.

91 Marin Buble, "Međuzavisnost oblika vlasništva i oblika proizvodnje", u: *Naše teme*, br. 12, 1988, 2954.

92 *Ibid.*, 2957.

93 Branko Horvat, "Pravno-formalna i društveno-ekonomska dimenzija vlasništva", u: *Naše teme*, br. 12, 1988, 2924.

ća bez tržišta. [...] svatko tko je protiv tržišta je protiv samoupravljanja, a samim tim i protiv socijalizma. I tu se diskusija završava. Koji se deklarira protiv tržišta, njega možemo odmah zamoliti da napusti svaku daljnju diskusiju o socijalizmu”.⁹⁴

Usprkos dilemama koje su imali pojedinci poput Horvata, čini se da je u vrijeme donošenja Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o poduzećima (7. srpnja 1989), jedne od prijelomnih točaka u dokidanju radničkog samoupravljanja, klatno nepovratno pomaknuto u smjeru ukidanja društvenog vlasništva. Njime su stvoreni uvjeti za “potpuno dokidanje samoupravljanja i jačanje moći poslovnoga rukovodstva [...] Rukovodioci dobivaju veću slobodu i veće ovlasti, kako u procesu rada, tako i na tržištu: direktor ‘ne mora više, kao prije, tražiti niz suglasnosti’, ali mora na kraju svake godine izaći pred radnički savjet s poslovnim rezultatima”.⁹⁵ Autori studije o Borovu donose i interesantan osvrt na tekst o tome Zakonu koji je izašao u tvorničkim novinama pod naslovom *Tržište ne sputava samoupravljanje*. U njemu se tako moglo pročitati “kako ‘upravljanje poduzećem

94 *Razvoj dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma: pedesetogodišnjica dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ/SKJ i pedesetogodišnjica KPH/SKH: znanstveni skup*, sv. 2. (Zagreb: Komunist, 1989), 188. Na sličan način, Horvat je rezonirao i u drugim prilikama: “Samoupravljanje znači autonomiju radnog kolektiva [...] Tržište nam nije potrebno zbog sebe samog. Ono nam je potrebno jer bez tržišta nema samoupravljanja, a bez samoupravljanja nema socijalizma”. Pored toga, tržište ima i funkciju nagrizanja političkih monopola pa utoliko ono “nije samo instrument planiranja, nego istodobno instrument demokratizacije političkog života” (Branko Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, 16, 19).

95 Cvek, Ivčić, Račić, *Borovo u štrajku*, 73.

mora u potpunosti da se preda tehnostrukтури, a to su direktor, rukovodna struktura, pojedinci neposredno zaduženi za taj posao, ulagači kapitala! Dokidanje samoupravljanja se u konačnici predstavlja kao njegova poželjna prilagodba novim, tržišnim uvjetima".⁹⁶

Tri dana prije usvajanja dotičnog Zakona, zagrebački Danas donosi priču o "bosanskom meteoru", Bogiću Bogićeviću koji je netom izabran u Predsjedništvo SFRJ kao predstavnik BiH, i to putem referenduma. U tekstu se navodi da Bogićević "našu budućnost vidi i u 'novom metodi samoupravnog socijalizma koji bi morao biti ekonomski efikasniji, politički demokratičniji i humaniji'. Alfa i omega svih tih reformskih nastojanja po njemu je upravo ostvarivanje veće ekonomske efikasnosti. 'Zahtjev za afirmaciju tržišta i tržišnog privređivanja, za pluralizam oblika svojine, afirmaciju preduzetništva, konkurencije, novih tehnologija i novih znanja i metoda upravljanja... samo su neophodni, izvedeni prioriteti iz osnovnog zahtjeva za ostvarivanje veće ekonomske efikasnosti'".⁹⁷

Svega nekoliko dana ranije, u intervjuu istom tjedniku istaknuti slovenski ekonomist Ivan Ribnikar bio je još radikalniji: "Društveno poduzeće mora postati reliktom, ostavštinom starog sistema, prepušteno odumiranju".⁹⁸ Iako će do realizacije ovako radikalnog scenarija proći još neko vrijeme, teško bi se moglo tvrditi da su političke promjene i dolazak nekomunista na čelo pojedinih jugoslavenskih republika 1990. godine na polju ekonomije donijeli nekakav oštri rez. Političko-ideološki teren za restauraciju kapitalizma već je bio itekako spreman.

96 *Ibid.*

97 Danas, 4. 7. 1989, *Bosanski meteor.*

98 Danas, 27. 6. 1989, *Za spas reforme.*

Zaključak

U ovom radu pokušali smo prezentirati nekoliko fundamentalnih karakteristika jugoslavenskog političko-ekonomskog modela koje su — svaka na svoj način — dale doprinos njegovoj destabilizaciji. Ta je destabilizacija otvorila mogućnost da u konačnici dođe do njegovog ukidanja i to bez pretjerano velikog otpora. Političko-intelektualna elita samoupravljanje je otvoreno odbacila, dok je radnička klasa bila ili nemoćna ili nezainteresirana za pitanje rušenja ili očuvanja “radničke vlasti”. Pet je faktora koje smo ovdje izdvojili, a koji su doprinijeli takvom raspletu situacije.

Kako smo mogli vidjeti, politički sistem funkcionirao je tako da je prednost davao reprezentaciji republika, a ne građana i/ili radnika. Drugim riječima, naglasak je bio na jednakosti i ravnopravnosti republika, a ne jugoslavenskih građana. Usprkos ustavnoj proklamaciji o Jugoslaviji kao “samoupravnoj i demokratskoj zajednici radnih ljudi i građana”, radni ljudi su u konačnici ostali bez bilo kakvog oblika reprezentiranosti na federalnoj razini.

Nadalje, također smo vidjeli da je jugoslavenstvo društvo bilo ispresijecano nebrojenim linijama fragmentacije. Sve brojke iz kojih se mogao iščitati stupanj razvijenosti — bilo da se radi o realnim dohodima, strukturi zaposlenosti ili postocima nezaposlenosti — sugerirale su ogromne regionalne razlike, osobito između sjeverozapadnog i jugoistočnog dijela zemlje. Pored toga, gradualistička strategija razvoja dovela je do trajne podijeljenosti na zaposlene u javnom i privatnom sektoru. Ako su oni koji su se našli u privatnom sektoru mogli slabije štititi svoje interese kroz službeni sistem političke reprezentacije, još su u mnogo

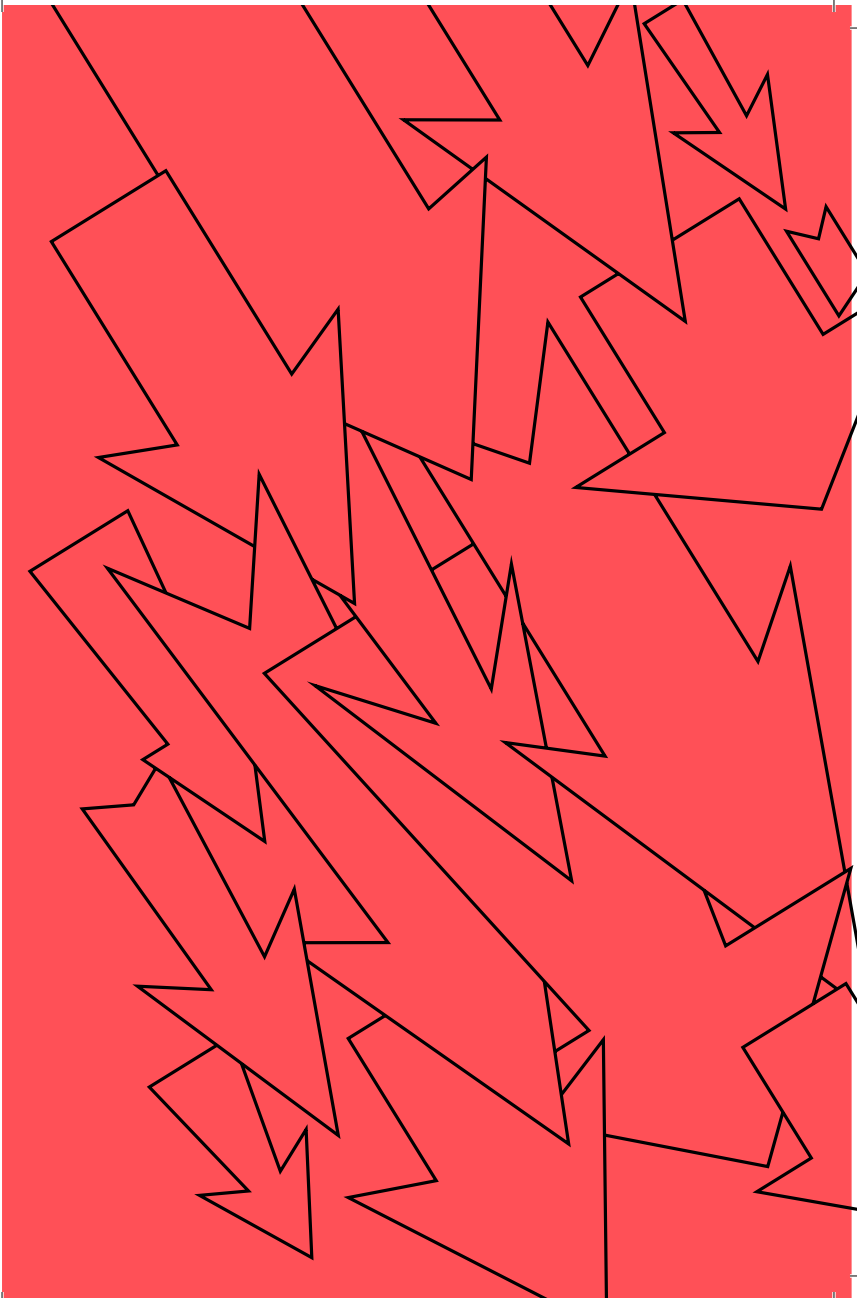
gorem položaju bili nezaposleni, koji su praktički bili isključeni iz mogućnosti korištenja većine građanskih prava. Unutarklasni sukobi manifestirali su se ne samo kroz suprotstavljanje interesa radnika različitih poduzeća, već i unutar poduzeća, odnosno među radnicima zaposlenima u različitim OOUR-ima. Sve to značilo je da bi bilo kakav oblik političkog organiziranja protiv ekonomskih politika koje su teško pogodile životni standard većine ljudi u 1980-im godinama, osim pronalaska novih organizacijskih formi, morao savladati i dugačak niz objektivno proturječnih interesa koji su postojali unutar jugoslavenskog društva i radničke klase.

Pored udaraca koje je materijalnim uvjetima života zadala protržišna orijentacija u 1980-im godinama, pokušali smo skrenuti pozornost i na to da je, barem u jednom važnom aspektu, Jugoslavija nesumnjivo patila i od problema *nedovoljno* razvijenog tržišta. Radi se o unutarjugoslavenskom tržištu, odnosno o cirkulaciji roba, usluga i radne snage preko republičkih granica. Ovdje smo naveli tek neke primjere tendencija ka autarkičnom razvoju jugoslavenskih republika, no već su oni dovoljni da bi se ukazalo na to koliko je štete međurepubličko natjecanje učinilo zemlji čak i prije nego li je započelo posljednje, krizno desetljeće njezina postojanja. Mogli bismo reći da je jedan od uzroka krize 1980-ih godina, pored pretjerane integracije ekonomije u svjetsku podjelu rada, bila i nedovoljna unutrašnja ekonomska integracija koja je proizvela golemo rasipanje resursa.

Veliki ekonomski i socijalni problemi s vremenom su proizvodili rastući radnički otpor, no rješenja problema sve su češće tražena izvan okvira sistema radničkog samoupravljanja. Činjenica da radnici koji navodno upravljaju ekonomijom svoje nezadovoljstvo sve češće

manifestiraju štrajkovima i protestima postupno je potkopavala i sami legitimitet postojećeg sustava. Tome je svoj doprinos dao i značajan dio partijsko-intelektualne elite, koja je u velikoj mjeri napustila ideje socijalizma i/ili samoupravljanja (znatno) prije nego li je sistem u konačnici odbačen. Ta dva faktora bacaju određeno svjetlo na pitanje kako je bilo moguće da sistem koji je činio temeljni stup jugoslavenskog posebnog puta bude razmontiran praktično bez ikakvog otpora.

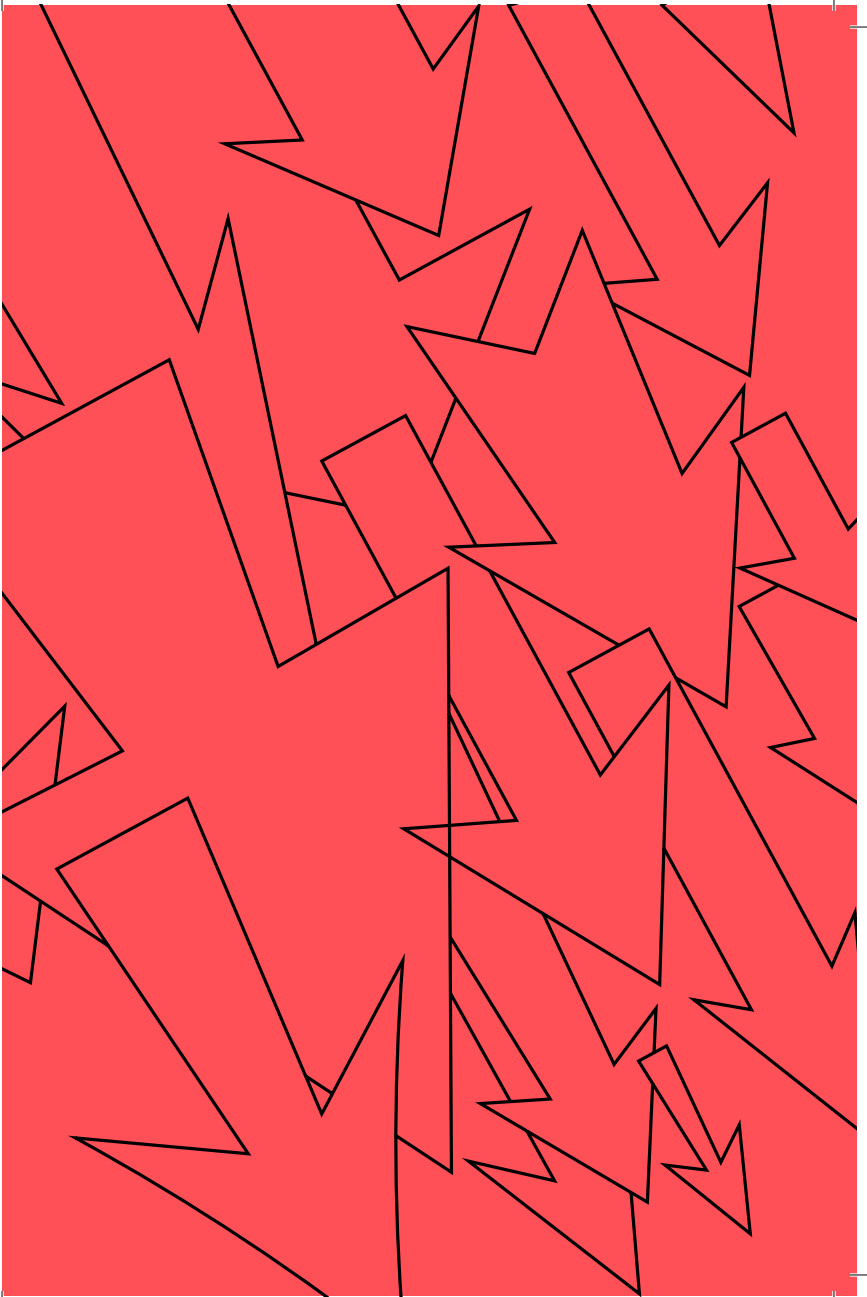
Dezintegracija i propast jugoslavenskog radničkog samoupravljanja ima izuzetno složene i teško razmršive uzroke, dugoročne i kratkoročne, međunarodne i unutarjugoslavenske, "čisto" ekonomske i političko-ideološke. Za kraj možemo samo još jednom skrenuti pozornost na to da su određene centrifugalne silnice bile upisane u temeljne ideološke postavke jugoslavenskog samoupravljanja gotovo od samoga početka njegovog postojanja. Sa svojim snažnim anticentralističkim nagnućima, arhitekti jugoslavenskog samoupravljanja lišili su sistem stabilizacijskih mehanizama potrebnih jednom kada se čitava konstrukcija suočila s teškom krizom. Inzistiranje na autonomiji samoupravnih jedinica i tome da se donošenje odluka uvijek spušta na što je moguće nižu razinu bile su najznačajnije ideološke odrednice sistema koje su permanentno generirale dezintegracijske tendencije. To je nužan i nezaobilazan, ali nesumnjivo nedovoljan element priče o propasti "radničke vlasti" u socijalističkoj Jugoslaviji

O autoru

Krešimir Zovak (1989.) završio je preddiplomski studij Povijesti i Etnologije i kulturne antropologije te diplomski studij Povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radio je kao izvršni urednik, autor i prevoditelj u hrvatskom izdanju *Le Monde diplomatiquea*. Pisao je za različite hrvatske i regionalne medije kao što su *Bilten*, *Zarez*, *Novosti*, *Slobodni filozofski*, *Mašina* itd. Trenutno radi kao učitelj povijesti u osnovnoj školi u Zagrebu te kao koordinator programa u Centru za radničke studije. Glavni istraživački interes mu je povijest jugoslavenskog samoupravnog socijalizma. O toj je temi ranije objavio radove u časopisima *3k: kapital, klasa, kritika* i *Das Argument*.

**NIZ NEZGODNIH PITANJA
— ZAVRŠNA FAZA RADNIČKOG
SAMOUPRAVLJANJA U JUGOSLAVIJI**

AUTOR

Krešimir Zovak

IZDAVAČ

Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju
Trg kralja Petra Krešimira IV br. 2, Zagreb

ZA IZDAVAČA

Petra Ivšić

UREDNIK

Jovica Lončar

RECENZENT

Toni Prug

LEKTURA I KOREKTURA

Tea Radović

OBLIKOVANJE I PRIJELOM

Sven Sorić

TISAK

ACT Printlab d.o.o.

NAKLADA

200 primjeraka

BIBLIOTEKA LIJEVI DŽEP, 2023.

ISBN 978-953-58721-6-0

ISBN 978-953-58721-7-7

CIP zapis je dostupan u računalnome
katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 001185169.